

Research Paper

Futures Studies of Convergence of Islamic Countries by Scenario Planning Method

Hadi Veicy^{a*}

^a. Department of Political Geography, Payam Noor University, Tehran, Iran

ARTICLE INFO

Keywords:

Convergence, Divergence,
Islamic World,
Islamic State,
Scenario Planning.

Received:

27 July 2021

Received in revised form:

22 February 2022

Accepted:

28 February 2022

pp.169-187

ABSTRACT

The Islamic world is a vast geographical area that includes Southwest Asia, Central Asia, North Africa and parts of South and Southeast Asia. Most of the residents of this vast geographical area are followers of Islam and are distinguished from other regions of the world based on the Quranic doctrine of "One Ummah" or "Islamic Ummah". The Islamic world, which had experienced great and brilliant power and civilization in the first centuries of Islam in the form of a unified Islamic state in a converging and complementary way; In recent centuries, it suffered from colonialism, weakness, passivity, dependence, fragmentation, and division, and with the currents of nationalism and ethnocentrism in the form of the nation-state system, it was completely disintegrated and suffered political-spatial divergence and rupture. In recent decades, some thinkers, reformers and political activists of the Islamic world have thought about the convergence and unity of Islamic countries based on the theory of a single nation. The main issue of the research is what are the alternative futures and different scenarios for the cooperation and convergence of Islamic countries? The answer to this problem has been done in the framework of future studies and with the method of exploratory scenario development and the use of aggregation of elite opinions. The results of the research show that four scenarios can be presented for Islamic countries, which is the scenario of complete convergence and the formation of a unified Islamic state as a desirable future, the scenario of convergence of Islamic countries in the form of an Islamic confederation as the preferred future, the scenario of convergence and the formation of a union of Islamic countries as a possible future, and the continuation scenario. The current situation and the Organization of Islamic Cooperation will be possible in the future.

Citation: Veicy, H. (2023). Futures Studies of Convergence of Islamic Countries by Scenario Planning Method. *Human Geography Research Quarterly*, 55 (1), 169-187.

<http://doi.org/10.22059/JHGR.2022.327871.1008351>

* . Corresponding author (Email: hadiveicy@pnu.ac.ir)

Copyright © 2023 The Authors. Published by University of Tehran. This is an open access article under the CC BY license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Extended Abstract

Introduction

The Islamic world is a vast geographical region of which Southwest Asia, Central Asia, South and Southeast Asia and North Africa are among the most important regions. The majority of the inhabitants of this vast territory is followers of the religion of Islam and is distinguished from other according to the Qur'anic teaching of "Ummah" or "Muslim nation". However, The Islamic world is a broad concept and its geographical boundaries are not clear. Islamic countries are a more accurate concept for examining Muslim nations. There are 57 Islamic countries in the world that more than fifty percent of their population is Muslims. The unity of the Islamic countries has always been considered as an ideal of the Islamic world. Accordingly, the purpose of this study is to examine the situation and alternative futures of the Islamic countries from the perspective of convergence and unity. So, the main problem of the research is what are the alternative futures and different scenarios for cooperation and convergence of Islamic countries?

Methodology

This research has been done by Futures Studies and scenario planning method. Scenario planning seeks to provide an imaging of a believable future. Scenario techniques are varied. Bishop et al. (2007) categorized eight types of scenarios. The answer to this question has been done in the framework of futures studies and with the method of explorative scenario planning and the use of the aggregation of elite votes. Among these, the essential and widely used scenario is judgmental technique and method of explorative scenario that is considered and used in this research. Judgment and explorative Scenario is based on individual or group judgment about the future. Creative foresight and visualization of the future are the main processes of this method. The necessary information and research data have been collected in a library method and an attempt has been made to explore the research issue in

different possibilities. After eliminating the weak scenarios, four reliable scenarios were presented.

Discussion

The Islamic world, which in the first centuries of Islam in the form of a unified Islamic state in a convergent and synergistic way, has experienced great and brilliant power and civilization since the nineteenth century has suffered from colonialism, weakness, passivity, dependence, fragmentation and differentiation. In the twentieth century, with the currents of nationalism and ethnicism in the form of the state-nation system, it has been completely disintegrated and has suffered from political-spatial divergence. In recent decades, some thinkers, reformers and political activists of the Islamic world, based on the theory of a single nation and Ummah, have sought to rebuild and revitalize Islamic civilization and to think about the convergence and unity of the Islamic world. The ideal of unity and convergence in the Islamic countries can be examined in the form of scenario planning. There are four convergence scenarios in the Islamic countries:

- 1. Scenario of full convergence and formation of a unified Islamic state:** According to the theory of an "Ummah" or "single nation", the followers of Islam are a coherent whole of ideology, culture and politics that for common purposes, securing the interests and repelling the enemy in a coherent way under the banner of a Great Islamic State. Which was in the early centuries of Islam, gather. Based on such a scenario, the habitat of Muslims and Islamic values and beliefs determine the territory of the Islamic State. Thus, the political boundaries of nation-states, nationalism and ethnicity (Pan-Arabism, Pan-Turkism, Pan-Iranism, etc.) and the laws governing it have no place in this structure.
- 2. Convergence scenario of the Islamic world in the form of the Islamic Confederation:** In this scenario, the diversity of ethnicities, nations and cultures

and even religious and ritual differences in the Islamic world is recognized and political units are part of maintaining political autonomy and relative political independence. There will be a larger government called the Islamic Confederation. Political units and local governments, in order to unite and support the theory of a single nation, will transfer part of their political authority and independence to the government of the Central Islamic Confederation, and in return will enjoy the umbrella of support of the government of the Islamic Confederation.

3. Convergence scenario of forming the Union of Islamic Countries: In this scenario, the level of convergence is lower than the previous two scenarios and convergence will be at a level of international cooperation between Islamic countries. This scenario is more in line with the realities of the Islamic world, and the realists seek to realize this future.

4. Scenario of the current situation and the Organization of Islamic Cooperation: What exists today as the Organization of Islamic Cooperation is the lowest form of cooperation between Islamic countries. Focusing on national interests and competing for interests with other countries is one of the fundamental principles of this scenario. In this scenario, the Islamic world is a mental concept and cooperation and convergence are at the lowest level.

Conclusion

Four scenarios can be presented for the Islamic countries: the scenario of full convergence and the formation of an integrated Islamic state as a desirable future, the scenario of convergence of the Islamic countries in the form of the Islamic Confederation as the preferable future, the scenario of convergence and the establishment of the Union of Islamic countries as the probable future. The continuation of the current situation and the Organization of Islamic Cooperation will be as a possible future. From the viewpoint of convergence, the scenario of full convergence and the formation of an integrated Islamic state will be the best scenario and the continuation of the current trend and the segregation of Islamic countries under the Organization of Islamic Cooperation will be the worst scenario.

Funding

There is no funding support.

Authors' Contribution

All of the authors approved the content of the manuscript and agreed on all aspects of the work.

Conflict of Interest

Authors declared no conflict of interest.

Acknowledgments

We are grateful to all the scientific consultants of this paper

آینده‌پژوهی همگرایی کشورهای اسلامی به روش سناریو پردازی

هادی ویسی^۱ - گروه جغرافیای سیاسی، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران

چکیده

جهان اسلام گستره جغرافیایی وسیعی است که شامل منطقه جنوب غرب آسیا، آسیای مرکزی، شمال آفریقا و بخش‌هایی از جنوب و جنوب شرق آسیا می‌شود. بیشینه ساکنان این محدوده وسیع جغرافیایی، پیروان دین اسلام هستند و بر اساس آموزه قرآنی «امت واحده» یا «امت اسلامی» از سایر مناطق جهان متمایز می‌شوند. جهان اسلام که در سده‌های نخستین اسلامی در شکل دولت یکپارچه اسلامی به شکلی همگرا و هم‌افزا، قدرت و تمدن بزرگ و درخشانی را تجربه کرده بود؛ در سده‌های اخیر، دچار استعمار، ضعف، انفعال، وابستگی، چنددستگی و افتراق شد و با جریان‌های ملی‌گرایی و قوم‌گرایی در قالب نظام دولت - ملت کاملاً تجزیه و دچار واگرایی و گسیختگی سیاسی - فضایی شد. در دهه‌های اخیر، برخی اندیشمندان، مصلحان و فعالان سیاسی جهان اسلام بر مبنای نظریه امت واحده به فکر همگرایی و وحدت کشورهای اسلامی بوده‌اند. مسئله اصلی پژوهش این است که آینده‌های بدیل و سناریوهای مختلف برای همکاری و همگرایی کشورهای اسلامی چیست؟ پاسخ به این مسئله در چارچوب آینده‌پژوهی و با روش سناریو پردازی اکتشافی و استفاده از تجمیع آراء نخبگانی انجام شده است. نتایج تحقیق نشان می‌دهد که چهار سناریو برای کشورهای اسلامی قابل ارائه است که سناریو همگرایی کامل و تشکیل دولت یکپارچه اسلامی به عنوان آینده مطلوب، سناریو همگرایی کشورهای اسلامی در قالب کنفدراسیون اسلامی به عنوان آینده مرجح، سناریو همگرایی و تشکیل اتحادیه کشورهای اسلامی به عنوان آینده محتمل و سناریو ادامه وضع موجود و سازمان همکاری اسلامی به عنوان آینده ممکن خواهد بود.

اطلاعات مقاله

واژگان کلیدی:

همگرایی، واگرایی، جهان اسلام، کشورهای اسلامی، سناریو پردازی.

تاریخ دریافت:

۱۴۰۰/۰۵/۰۵

تاریخ بازنگری:

۱۴۰۰/۱۲/۰۳

تاریخ پذیرش:

۱۴۰۰/۱۲/۰۹

صص. ۱۶۹-۱۸۷

استناد: هادی، ویسی، (۱۴۰۲). آینده‌پژوهی همگرایی کشورهای اسلامی به روش سناریو پردازی. *مجله پژوهش‌های جغرافیای انسانی*، ۵۵ (۱)، ۱۶۹-۱۸۷.

 <http://doi.org/10.22059/JHGR.2022.327871.1008351>

مقدمه

وحدت و اتحاد مسلمانان یکی از آموزه‌های مهم قرآن کریم است و کتاب آسمانی اسلام، پیروان دین اسلام را از تفرقه، چنددستگی و اختلاف پرهیز داشته است^۱. همچنین بر اساس نص قرآن که به «قاعده نفی سبیل» مشهور است، سلطه و حکومت غیرمسلمان بر مسلمان نفی شده است^۲. بدین ترتیب بر اساس آموزه‌های صریح قرآن و برخی روایات و حکم عقلی، همواره وحدت مسلمانان و اتحاد جهان اسلام بخش مهمی از آرمان سیاسی اندیشمندان، زعما و مصلحان مسلمان در طول تاریخ بوده است.

در سده‌های نخستین اسلامی، حکومت یکپارچه و متحد اسلامی جنبه عملی داشت و در سده‌های بعدی، حکومت اسلامی بزرگ در چارچوب اندیشه سیاسی خلافت در بخش‌های وسیعی از جهان اسلام در شکل حکومت امویان (۱۳۲-۴۱ ق/ ۷۵۰-۶۶۲ م)، دوره اول حکومت عباسیان (۲۳۲-۱۳۲ ق/ ۷۵۰-۸۵۰ م) و امپراتوری عثمانی (۱۳۴۰-۶۹۸ ق/ ۱۲۹۹-۱۹۲۲ م) امتداد یافت (زیدان، ۱۳۷۲: ۶۹-۷۰). اما در دوره معاصر با گسترش نظام وستفالیایی^۳ و شکل‌گیری دولت - ملت^۴ و افول نظام استعماری، ملت‌های جهان و از جمله ملت‌های مسلمان در قالب «کشور»^۵، یکی پس از دیگری در نقشه سیاسی جهان ظاهر شدند و نقشه سیاسی جهان را به شکل موزائیکی ترسیم کردند که مبنای آن ملت، سرزمین، مرزهای مشخص ملی، حاکمیت ملی و به‌طوری کلی «دولت ملی» بود که عمدتاً با اندیشه‌های ناسیونالیسم و ملی‌گرایانه به وجود آمد. به تبعیت از آن، نظام روابط بین‌الملل یا به عبارت بهتر نظام بین‌الدول شکل گرفت و سازوکارهای گوناگونی برای نظام سیاسی جدید جهانی با محوریت اندیشه‌های سیاسی تمدن غربی به وجود آمد و بر جهان سیاسی چیره شد. در این چارچوب، جهان اسلام، متشکل از کشورهای گوناگون ریزودرشت با ملت‌ها و اقوام مختلف و با اندیشه‌ها و نظام‌های سیاسی متفاوت با مرزهای متمایز و جداشده از یکدیگر و فرق مذهبی گوناگون شد که در بسیاری از موارد کشورهای مسلمان در پی تعارض ایدئولوژیک و تضاد منافع ملی با یکدیگر دچار واگرایی، کشمکش، تنش، منازعه و حتی جنگ شدند و فرقه‌گرایی و ملی‌گرایی آن‌ها را دچار «هویت‌های متعارض» کرد (متقی، ۱۳۹۸: ۱۰۶؛ ویسی، ۱۳۹۸ الف: ۱۷۶). این چرخش تاریخی مهم در حالی روی داد که بنیان و اصول نظام بین‌الملل وستفالیایی در مقابل و ناسازگاری کامل با اندیشه سیاسی اسلام و دولت یکپارچه اسلامی بود (زارعی و همکاران، ۱۳۹۲: ۱۱۹).

در مجموع، واگرایی، اقتصادهای وابسته و ضعیف کشورهای مسلمان و سلطه نظام و دولت‌های قدرتمند غربی، عرصه را برای کشورهای مسلمان تنگ کرد و عملاً کشورهای مسلمان به تعبیر امانوئل والرشتاین^۶ (۱۹۷۴) در نظریه تحلیل نظام‌های جهانی^۷ در بخش حاشیه و پیرامونی جهان قرار گرفتند. بدین ترتیب جهان اسلام دچار دوره فرسایشی شد و عملاً از جهان اسلام جز یک مفهوم ذهنی و انتزاعی چیزی دیگری برای پیروان و علاقه‌مندان آن باقی نماند.

بدین ترتیب، ضعف اقتصادی و وابستگی دولت‌های مسلمان، بحران مشروعیت و استبداد حاکمان بسیاری از کشورهای اسلامی، سلطه و نفوذ قدرت‌های غربی در کشورهای مسلمان، خودباختگی فرهنگی و غرب‌زدگی باعث شد تا برخی مصلحان و فعالان سیاسی - دینی جهان اسلام به دنبال احیاء هویت اسلامی و باز ساخت اندیشه وحدت و رستاخیز

۱. وَأَعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللَّهِ جَمِيعًا وَلَا تَفَرَّقُوا (قرآن کریم سوره آل عمران، آیه ۱۰۳) - إِنَّ هَذِهِ أُمَّتُكُمْ أُمَّةً وَاحِدَةً (قرآن کریم سوره الانبیاء، آیه ۹۲).

۲. وَلَنْ يَجْعَلَ اللَّهُ لِلْكَافِرِينَ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ سَبِيلًا (قرآن کریم سوره نساء، آیه ۱۱۴).

3 . Westphalian System

4 . Nation-State

5 . State

6 . Immanuel Wallerstein

7 . World-Systems Analysis

جهان اسلام باهدف مقابله با استعمار و تقویت جهان اسلام شوند. معمار و پیش‌قراول این جریان، سید جمال‌الدین اسدآبادی (۱۲۵۴-۱۳۱۴ ق/ ۱۸۳۸-۱۸۹۷ م) بود که با تلاش مستمر و سفرهای متعدد در جهان عرب و اسلام، بدون توجه به مرزهای ملی و قومی به روشنگری و مبارزه سیاسی با نظام سلطه پرداخت. او به دنبال بیداری مسلمانان و نوزایی تمدن اسلامی و مقابله با استعمار و استبداد بود (موثقی، ۱۳۸۸: ۱۵). سپس به تأسی از او، اندیشمندانی نظیر محمد عبده (۱۸۴۹-۱۹۰۵ م)، رشید رضا (۱۹۳۵-۱۸۶۵ م) محمد اقبال لاهوری (۱۸۷۷-۱۹۳۸ م) این راه را ادامه دادند (Ighbal, 2013: 25؛ مطهری، ۱۳۷۴: ۱۰؛ موثقی، ۱۳۹۶: ۱۸). در اواسط سده بیستم میلادی، توطئه جهان‌غرب و پیدایش رژیم اسرائیل و آوارگی مسلمانان فلسطینی در قلب جهان اسلام، احساس و انگیزه وحدت و همگرایی جهان اسلام را تقویت کرد. جنگ‌های اعراب و اسرائیل و آتش‌سوزی مسجدالاقصی در ۱۹۶۹ م، زمینه هم‌فکری رهبران سیاسی کشورهای اسلامی برای اتحاد، همگرایی و وحدت جهان اسلام را فراهم کرد (حاتمی و بحرانی، ۱۳۹۲: ۲۵). مهم‌ترین اقدام و نماد این همکاری منجر به تشکیل «سازمان کنفرانس اسلامی» شد که بعدها با نام «سازمان همکاری اسلامی» و متشکل از ۵۷ کشور اسلامی موجودیت یافت (OIC, 2020; OIC, 1972). اما پس از گذشت بیش از پنج دهه از تأسیس سازمان همکاری اسلامی این سازمان بین‌المللی نه تنها دستاورد مهمی در راستای همگرایی و اتحاد جهان اسلام نداشته است؛ بلکه وضعیت در جهان اسلام به‌گونه‌ای پیش رفته است که هرچقدر به زمان حاضر نزدیک می‌شویم، فاصله میان کشورهای مسلمان و واگرایی میان آنان افزایش یافته است. بدین ترتیب، مسئله پژوهش این است که آینده همکاری میان کشورهای اسلامی چگونه است؟ سناریوهای مختلف برای همکاری و همگرایی جهان اسلام چیست؟

به دلیل اهمیت موضوع، پژوهش‌های مختلفی در خصوص همگرایی و زمینه‌های واگرایی در جهان اسلام انجام شده است. خلیجی و ارسطو (۱۳۸۸)، تلاش کردند میان ملی‌گرایی و وحدت اسلامی نوعی سازش و هماهنگی برای همگرایی جهان اسلام ارائه کنند. ولایتی و سعید محمدی (۱۳۸۹) در تحلیل تجارب همگرایی در جهان اسلام معتقدند که استبداد داخلی و سلطه استعمار از مهم‌ترین عوامل اخلال در روند همگرایی جهان اسلام بوده است. حافظ‌نیا و همکاران در دو مقاله زمینه‌ها و عوامل ژئوپلیتیکی موثر بر همگرایی و واگرایی در جهان اسلام را بررسی کرده‌اند و به این نتیجه رسیده‌اند که نیروهای ژئوپلیتیکی واگراساز نسبت به نیروهای هم‌گراساز از وزن بیشتری در جهان اسلام برخوردارند و باعث شده تا نیروهای واگرا بر نیروهای هم‌گرا غلبه کرده و باعث عدم همگرایی کشورهای مسلمان شود (حافظ‌نیا و زرقانی ۱۳۹۱؛ حافظ‌نیا و همکاران؛ ۱۳۹۱). در این زمینه، بزرگمهری و همکاران (۱۳۹۵) تنش‌های جدی میان قطب‌های قدرت در جهان اسلام را عامل عدم همگرایی کشورهای اسلامی می‌دانند. در این راستا، ویسی (۱۳۹۸ ب) سیطره ژئوپلیتیک ایدئولوژیک در روابط قدرت‌های جهان اسلام را موجب شکاف در هسته مرکزی جهان اسلام می‌داند.

جهان‌بین و پرتو (۱۳۹۴) در بررسی سناریوهای آینده نظام بین‌الملل و جایگاه جهان اسلام بیان کرده‌اند که جهان اسلام به مدد ظرفیت‌های ژئوپلیتیکی، فرهنگی، منابع و انرژی، جمعیت و کشورهای قدرتمندش از توانایی مهمی برای ایفای نقش یک‌قطب قدرت در نظام بین‌الملل آینده را دارد. در همین راستا، کریمی (۱۳۹۶) بدون توجه به تعارضات و عوامل واگرایی در جهان اسلام، معتقد است که جهان اسلام توانایی نقش‌بالنده در نظام بین‌الملل و قابلیت شکل‌دهی به هندسه قدرت جهانی را دارد. سرخیل (۱۳۹۸)، هویت دینی و آینده همگرایی در جهان اسلام را موضوع پژوهش خود قرار داده و به این نتیجه رسیده است که از طریق بازتعریف ادبیات مشترک دینی و آموزش می‌توان به تقویت هویت دینی و همگرایی جوامع اسلامی رسید.

در جدیدترین پژوهش‌های خارجی، لیو و فان^۱ (۲۰۱۸) بدین باورند که اختلافات، تناقضات و نابرابری‌های میان کشورهای عضو سازمان همکاری اسلامی بیش از آن است که بتوانند به یک موجودیت و نهاد هماهنگ و متحد اقتصادی و سیاسی تبدیل شوند. در پژوهشی جامع‌تر، شهاب احمد و اکبرزاده (۲۰۲۱) به این نتیجه رسیده‌اند که اگرچه اندیشه سازمان همکاری اسلامی برای وحدت سیاسی کشورهای اسلامی بوده است اما اغلب با رقابت‌های سیاسی و هویتی قدرت‌های رقیب در درون جهان اسلام این آرمان و اهداف به چالش کشیده شده و تحقق وحدت جهان اسلام را دور از دسترس قرار داده است.

بررسی پیشینه پژوهش نشان می‌دهد که بسیاری از پژوهش‌گران بر وضع فعلی و موجود جهان اسلام تمرکز کرده‌اند و با نگاه واقع‌گرایانه تحقق اتحاد و همگرایی کشورهای اسلامی را سخت و دور از دسترس می‌دانند. در مقابل برخی دیگر، با نگاه آرمان‌گرایانه و نگاه به آینده، جهان اسلام را واجد برخی شرایط برای وحدت و همگرایی و در نتیجه نقش‌آفرینی مهم در نظام بین‌الملل می‌دانند.

پژوهش حاضر، با روش آینده‌پژوهی گام را فراتر نهاده و با توجه به وضع موجود، روندها و توان‌های کشورهای اسلامی، حالت‌های مختلف احتمالی و ممکن آینده جهان اسلام را از منظر همگرایی و واگرایی واکاوی کرده است که از این نظر، وجه تمایز این پژوهش با کارهای گذشته است.

مبانی نظری

همگرایی^۲ و واگرایی^۳ دو رفتار متضاد در روابط دولت‌ها و بازیگران سیاسی است (حافظ نیا، ۱۳۸۵: ۳۷۳). منظور از همگرایی، وضعیتی است که در آن گروه‌ها، سازمان‌ها نهادها و یا کشورها برای حفظ منافع جمعی به صورت داوطلبانه و آگاهانه به همکاری گسترده با یکدیگر بپردازند و به‌سوی نوعی وحدت گام بردارند (کاظمی، ۱۳۷۰: ۲۲). در عرصه بین‌المللی، همگرایی در خصوص همکاری نزدیک و پیوند میان دولت‌ها و کشورها به کار می‌رود. سابقه مفهومی آن به اواخر دهه ۱۹۴۰ میلادی در اروپای غربی در چارچوب منطقه‌گرایی^۴ برمی‌گردد (Lane & Ersson, 1996: 4-5). به‌طور کلی، در صورتی که تعدادی از کشورها به‌منظور حفظ و تأمین اهداف و منافع جمعی با حذف یا کم‌رنگ کردن عوامل تفرقه‌انگیز و برجسته‌سازی عوامل وحدت‌بخش با ایجاد ساختار و نهاد منطقه‌ای و بین‌المللی با یکدیگر همکاری نزدیک کنند، همگرایی روی می‌دهد.

نقطه مقابل همگرایی، واگرایی است. واگرایی عبارت است از فرایندی که طی آن واحدهای سیاسی و دولت‌ها از همدیگر دور شده و در اثر آن زمینه‌های بحران و جنگ فراهم می‌شود (قوام، ۱۳۷۰: ۲۲۹). در حقیقت، کشورها بر اثر تضاد و تعارض منافع مادی و معنوی با یکدیگر دچار اختلاف، کشمکش، تنش، منازعه و جنگ می‌شوند که ممکن است طولانی‌مدت یا میان‌مدت باشد.

طبیعی است که به لحاظ منطقی و عقلی، واگرایی امری ناپسندیده و باعث تفرقه، افزایش هزینه‌ها و هدر رفت انرژی می‌شود و همگرایی و همکاری می‌تواند باعث هم‌افزایی و افزایش کارایی و کارآمدی شود. همگرایی میان کشورها نیازمند زمینه‌ها و بسترهای مشترک جغرافیایی، سیاسی، اقتصادی، فرهنگی و امنیتی است که بتواند منافع مشترک جمعی

1 . Liu & Fan
2 . Convergence
3 . Divergence
4 . Regionalism

را ایجاد کند. اما باید توجه داشت که ویژگی‌های مشترک طبیعی و انسانی کشورها شرط لازم برای شکل‌گیری همگرایی و اتحادیه منطقه‌ای است ولی شرط کافی نیست. به عبارت دیگر، صرف داشتن اشتراک در ویژگی‌های طبیعی و انسانی باعث ایجاد همگرایی و اتحادیه منطقه‌ای نمی‌شود. برای ایجاد همگرایی و اتحادیه منطقه‌ای بیش از همه چیز نیاز به احساس داشتن هویت مشترک، عقلانیت و اراده سیاسی رهبران سیاسی، اشتراک در منافع و کمرنگ شدن منابع تضاد و تنش در کشورهای منطقه است. در این زمینه، میر (Mayer, 2015: 54) معتقد است که اعتماد، عنصر حیاتی برای همکاری و همگرایی منطقه‌ای است.

از نگاه نظریه‌سازانگاری، منطقه، چیزی از پیش تعیین شده، ذاتی و جوهری نیست؛ بلکه مفهومی برساخته و حاصل کنش دولت‌ها و اراده سیاسی آن‌ها در محدوده‌ای از فضا است که می‌تواند هویت منطقه‌ای را ایجاد کند (Katzenstein, 1996: 45-50). بر این اساس، در همگرایی و منطقه‌گرایی جدید، جنبه‌ها و ابعاد نمادین منطقه‌گرایی، گفتمان‌ها و قدرت زبان، فرهنگ، قومیت، ایدئولوژی یا به‌طور کلی ساختارهای غیرمادی و انگاره‌ای مورد توجه قرار گرفته است. ویژگی دیگر منطقه‌گرایی جدید، فرایندی چندبعدی از همگرایی منطقه‌ای در عرصه‌های اقتصادی، سیاسی، اجتماعی، امنیتی و فرهنگی است. هویت منطقه‌ای، تجانس سیاسی، امنیت دست جمعی و انسجام منطقه‌ای مشترک از جمله مؤلفه‌های و عناصر تشکیل‌دهنده منطقه‌گرایی جدید است (ساعی، ۱۳۸۵: ۸۳).

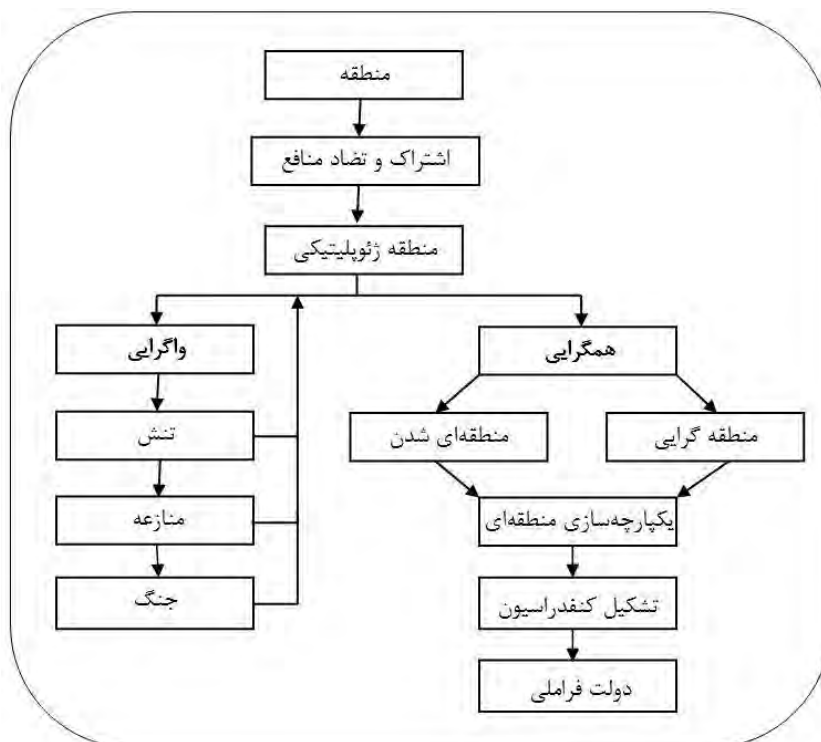
به‌طور کلی، اندیشه همگرایی در نظام ژئوپلیتیک منطقه‌ای و جهانی و در روابط بین‌الملل ناظر بر این است که ساختار دولت - ملت که بنیان آن بر ایدئولوژی ملی‌گرایی است باعث واگرایی و ایجاد تعارض و کشمکش میان واحدهای سیاسی می‌شود و این ساختار اهداف جمعی، منطقه‌ای و جهان‌شمول را کمتر مورد توجه قرار می‌دهد (Borzel & Risse, 2016: 33). در حقیقت نظریه یا دیدگاه‌های همگرایی، واکنش و پاسخی به بی‌توجهی نظام دولت - ملت به منافع جمعی است که از طریق ایجاد احساس مسئولیت و وفاداری به هویت جمعی و منطقه‌ای به وجود آمده است. بر این اساس، اندیشمندان حوزه همگرایی، مدافع توسعه نهادهای فراملی جهت افزایش همکاری‌های منطقه‌ای و بین‌المللی برای افزایش قدرت منطقه‌ای، توسعه و صلح هستند (دهقانی فیروزآبادی، ۱۳۹۴: ۱۱). فلسفه همگرایی دولت‌ها و کشورها با کارکردهای اقتصادی، سیاسی، فرهنگی و امنیتی که دارای یک هویت جمعی شده‌اند علاوه بر همکاری، صلح و توسعه درون منطقه‌ای میان اعضا، برای افزایش وزن ژئوپلیتیکی گروه همگرا و مقابله با قدرت‌های رقیب و تهدیدهای مشترک فرا منطقه‌ای نیز می‌باشد.

ژان گاتمن (Gottmann, 1951: 153) در چارچوب نظریه آیکنوگرافی و سیرکلاسیون معتقد است که واحدهای سیاسی - فرهنگی که بر اثر تحول و چرخش دچار تجزیه می‌شوند مجدداً با اتکا به نشانه‌ها و سمبل‌های فرهنگی تاریخی (آیکنوگرافی) و روح معنوی جمعی (روح ملت)، باز ساخت، متحد و یکپارچه می‌شوند. گرچه او نظریه خود را بر اساس مقیاس کشور و دولت ملی ارائه کرد، اما به نظر می‌رسد که قابلیت تعمیم به حوزه‌های تمدنی و منطقه‌ای را نیز دارد.

پرواضح است که همگرایی در خلاء صورت نمی‌گیرد و مبتنی بر ارزش‌های فضایی مشترک است (دوئرتی و فالتزگراف، ۱۳۹۶: ۵۷۹). منطقه به‌عنوان بستر و ظرف همگرایی واحدهای سیاسی، بسترساز روابط میان دولت‌های هم‌جوار و نهادها بر اساس منافع مشترک یا تضاد منافع در مقیاس فراملی است که در این صورت منطقه ژئوپلیتیکی شکل گرفته و فضای منطقه‌ای را برای همگرایی یا واگرایی سوق می‌دهد (ویسی، ۱۳۹۷: ۶). میزان توسعه‌یافتگی، اراده سیاسی، میزان نیازمندی و هم‌تکمیلی واحدهای سیاسی و میزان همگنی منطقه‌ای در شکل‌گیری جریان‌های واگرا یا

همگرا بسیار موثر است. همگرایی در دو قالب منطقه‌گرایی و منطقه‌ای شدن ظاهر شده و در صورت تکامل به «یکپارچه‌سازی» منطقه‌ای خواهد رسید. حد عالی همگرایی، تشکیل کنفدراسیون و تشکیل دولت فراملی بزرگ است. در مقابل جریان واگرا می‌تواند به تنش، منازعه و حتی انفکاک کامل واحدهای سیاسی منجر شود (شکل ۱).

شکل ۱. روند همگرایی و واگرایی واحدهای سیاسی

روش پژوهش

این پژوهش به روش کیفی و توصیفی و با استفاده از رویکرد آینده‌پژوهی و تکنیک سناریو پردازی انجام شده است. برای جمع‌آوری داده‌ها از روش دلفی و اجماع نخبگانی و با استفاده از ابزار مصاحبه و پرسشنامه انجام شده است. جامع آماری پژوهش متخصصان و خبرگان حوزه روابط بین‌الملل و مطالعات منطقه‌ای، صاحب‌نظران همگرایی در مطالعات جهان اسلام و جغرافیدان سیاسی بوده‌اند. نمونه آماری بر اساس روش گلوله برفی و در دسترس بودن و مایل بودن برای همکاری در پژوهش انتخاب شد. از صاحب‌نظران خواسته شد تا افراد متخصص دیگری را برای مشارکت در فرایند پژوهش معرفی و پیشنهاد کنند. از مجموع ۲۲ نفر سرانجام تعداد ۱۵ نفر از صاحب‌نظران و متخصصان انتخاب شدند. اعتبار روش دلفی نه به شمار شرکت‌کنندگان در پژوهش بلکه به اعتبار خبرگی و اعتبار علمی متخصصان شرکت‌کننده بستگی دارد. پس از انجام مشورت و مصاحبه نیمه ساختاریافته، به پیاده‌سازی متن و کدگذاری داده‌های برای تعیین مؤلفه‌ها، پیشران‌ها و سد‌کننده‌ها همگرایی در جهان اسلام و تفسیر آن‌ها پرداخته شد. اطلاعات مصاحبه برای طراحی پرسشنامه اولیه نیمه‌باز برای تعیین مؤلفه‌های موثر در طراحی سناریوها به کار گرفته شد. در گام بعد، پرسشنامه در اختیار پاسخ‌دهندگان قرار گرفت و پس از احصاء داده‌ها و حذف گویه‌های نامناسب و پالایش آن‌ها، به ۱۱ سناریو رسیدیم. در

دوره دوم، از مشارکت‌کنندگان خواسته شد بر اساس اهمیت همگرایی جهان اسلام، سناریوها را وزن‌گذاری و اولویت‌بندی کنند. سپس نتایج این مرحله در اختیار متخصصان قرار داده شد و خواسته شد آینده‌های مطلوب، مرجح، محتمل و ممکن جهان اسلام را تعیین کنند. در مرحله نهایی، پس از ادغام و ترکیب سناریوهای هم‌سنخ و هم‌سو، نام‌های جدیدی برای سناریوهای اصلی و نهایی طراحی شد. از پاسخ‌دهندگان خواسته شد هر سناریو را تحلیل و تفسیر کنند. در نهایت با استفاده از پیشران‌ها و سدکننده‌ها و تجمیع و ترکیب پاسخ‌خبران و اجماع‌نخبگانی هر سناریو تدوین و تحلیل شد.

آینده‌پژوهی و سناریو پردازی

تردیدی نیست که روند وقایع گذشته و حال بر آینده تأثیرگذار است. علیرغم اینکه انسان این اصل را می‌داند، اما نمی‌تواند مسیر و کیفیت آینده و رویدادهای آینده را به‌طور قطعی تعیین کند. این مسئله بدین خاطر است که آینده هنوز نیامده و بخشی از متغیرها و عناصر موثر بر آینده هنوز خلق نشده و در زمان حال قابل شناخت نیست. بر این اساس، شناخت انسان از آینده نامطمئن و غیرقطعی است اما می‌توان آینده را کاوید و احتمال آینده‌ها را بررسی کرد. بدین ترتیب، آینده‌پژوهان سخن از آینده‌های بدیل و آینده‌های گوناگون می‌کنند و موضوع مطالعاتی خود را «مطالعات آینده‌ها»^۱ نامیده‌اند که در ایران «آینده‌پژوهی» معادل‌سازی شده است.

آینده‌پژوهی یا آینده‌نگاری، دانشی فرا رشته‌ای برای درک بهتر تغییرات پیش‌رو و آینده به شمار می‌رود و ابزاری مهم برای معماری و مهندسی هوشمندانه آینده است (Gordon & Glenn, 1993: 150). بنابراین، آینده‌پژوهی دانش و هنر معماری آینده است. آینده‌پژوهی در پی شناسایی، ابداع، ارائه، آزمون و ارزیابی آینده‌های ممکن و محتمل است تا بر پایه ارزش‌های جامعه، آینده‌های مرجح را انتخاب و برای پی‌ریزی ساخت مطلوب‌ترین آینده، کمک کند (Bell, 2004: 34). آینده‌پژوهان، آینده‌های ممکن^۲، محتمل^۳، مرجح^۴ و مطلوب^۵ را می‌کاوند (Voros, 2003: 12). از نظر آینده‌پژوهان، یک آینده در پیش‌روی بشر قرار ندارد و آینده‌پژوهان برای مطالعه و ساختن آینده با آینده‌های متفاوتی روبه‌رو هستند. بر این اساس است که بیشاپ^۶ و همکاران (Bishop et al, 2007: 5) معتقدند که آینده نامعین است و انسان باید برای آینده‌های باورپذیر چندگانه آماده باشد.

به‌طور کلی، آینده‌های بالقوه به چهار دسته کلی تقسیم می‌شوند (Voros, 2003: 12-15):

آینده‌های ممکن: آینده‌های ممکن ناظر به پدیده‌هایی هستند که امکان وقوع دارند. البته این امکان‌پذیری، پدیده‌های مستعد را در برمی‌گیرد. رویدادهایی که از استعداد لازم برای رخ دادن برخوردار باشند و معمولاً وضع موجود و خط روند تأثیر مستقیمی بر آینده‌های ممکن دارد. برای کشف آینده‌های ممکن باید وضع موجود را با روش‌هایی جدید و متفاوت بررسی کرد. در این نوع آینده‌ها، به بررسی «چه چیزی ممکن است روی دهد» می‌پردازند.

آینده‌های محتمل: هدف از بررسی آینده‌های محتمل، یافتن پاسخی برای این پرسش است که در یک بازه زمانی معین و با توجه به مقتضیاتی ویژه، محتمل‌ترین آینده برای پدیده‌ای خاص چه خواهد بود؟ آینده‌های محتمل، آینده‌پژوهان را به مطالعه شرایط موجود فرامی‌خوانند تا پیش‌بینی‌های خود را بر آن‌ها استوار سازند و از سویی دیگر نیز به بررسی روندها

1 . Futures Studies
2 . Possible
3 . Probable
4 . Preferable
5 . Desirable
6 . Bishop

جهت‌دهی می‌کنند؛ روندهایی که از گذشته تا حال ادامه یافته‌اند. بنابراین، در این نوع آینده‌ها، به بررسی «چه چیزی می‌تواند روی دهد» می‌پردازند.

آینده‌های مرجح: آینده‌پژوهان می‌کوشند با کاوش روی‌پردازانه آینده‌های ممکن، بررسی نظام‌یافته آینده‌های محتمل و ارزش‌یابی اخلاقی آینده‌های مرجح، انگاره‌هایی نو و بدیل از آینده بیافرینند. آینده‌های مرجح بر اساس وضعیت آینده بهتر و ترجیحی نسبت به محتمل و ممکن ایجاد می‌شود. در بررسی‌های آینده مرجح، سؤال اصلی «چه چیزی خوب است روی دهد» مورد واکاوی قرار می‌گیرد.

آینده‌های مطلوب: هدف غایی آینده‌پژوهان شکل بخشیدن به آینده‌ای مطلوب برای جامعه است. چشم‌انداز آینده‌پژوهان، برپایی جامعه مطلوب است. در آینده مطلوب، سؤال مبنایی این است که «چه چیزی می‌خواهید که روی دهد»، موضوع بررسی آینده‌پژوهان است.

بررسی و تحلیل آینده‌ها از روش‌های گوناگونی امکان‌پذیر است. یکی از پرکاربردترین این روش‌ها، سناریونویسی یا سناریو پردازی است. سناریوها روایت‌هایی از آینده‌های ممکن الوقوع هستند که به‌منظور تصمیم‌گیری در شرایط با عدم اطمینان بالا ایجاد می‌گردند (Parson, 2007: 15). به‌عبارت‌دیگر، سناریوها روایت‌های توصیفی برآوردهای بدیل باورپذیر بخش خاصی از آینده هستند (Fahey & Randall, 197:55). استدلال آینده‌پژوهان این است که یک آینده وجود ندارد؛ اما چند آینده قابل قبول را می‌توان با تصمیم‌گیری و اتخاذ روش باز و انعطاف‌پذیر، برنامه‌ریزی سناریو مطرح و آینده جایگزین را کشف کرد. سناریوها با این هدف آفریده می‌شوند که داستانی را به شیوه‌ای باورپذیر به تصویر می‌کشند. سناریو را نمی‌توان توصیف یک آینده خاص فرض کرد؛ بلکه توصیف مجموعه‌ای از شرایط ممکن آینده است. در سناریو پردازی تلاش بر آن است که از آینده محتمل فراتر برود و با شناسایی و معرفی آینده‌های مختلف و متفاوت مانع از غافلگیری و حتی شکست در آینده گردد. در حقیقت، سناریوها به‌صورت داستانی و بر اساس یک چارچوب فکری و فضایی مشخص، منسجم و متقاعدکننده تصویرسازی می‌کنند تا حالت‌های مختلف آینده را به شکل باورپذیر بیان کنند.

آینده‌پژوهان برای تدوین سناریوها، نیازمند شناسایی پیشران‌ها، سد کننده‌ها و شگفتی‌سازها هستند. پیشران‌ها، نیروهایی هستند که بر رویدادهای مهم تأثیر مستقیم دارند و باعث تغییر سناریوها می‌شوند. در مقابل، سد کننده‌ها هستند که مانع رویدادها و تغییر در سناریوها می‌شوند (Schwartz, 1996). به‌عبارت‌دیگر، سد کننده‌ها، موانعی هستند که سر راه وقوع سناریوها قرار دارند و در جهت عکس سناریوها عمل می‌کنند. شگفتی‌سازها نیز نیروهای غیرمنتظره‌ای هستند که می‌توانند سناریوها را دچار تغییر و تحول اساسی کنند.

برجسون و همکاران (Borjeson et al, 2006) در بررسی نوع شناسی سناریوها به سه دسته اصلی سناریو هنجاری^۱، سناریو اکتشافی^۲ و سناریو آینده‌نگر^۳ رسیده‌اند. در پژوهشی کامل‌تر، بیشاپ و همکاران (Bishop et al, 2007: 18-19)، هشت نوع سناریو اصلی قضاوتی^۴، خط‌مبنا^۵، پیچیدگی سناریوهای ثابت^۶، پیامدهای رویداد^۷، پس‌نگری^۸، ابعاد عدم

-
- 1 . Normative
  - 2 . Explorative
  - 3 . Predictive
  - 4 . Judgment
  - 5 . Baseline
  - 6 . Elaboration of Fixed Scenarios
  - 7 . Event Sequences
  - 8 . Back casting

قطعیت^۱، تحلیل اثر متقابل^۲ و مدل‌سازی^۳ را شناسایی کرده‌اند. در این میان، سناریو پردازی به روش اکتشافی و قضاوتی از پرکاربردترین روش‌های سناریونویسی است که مورد توجه و استفاده این پژوهش است. بنیان سناریو پردازی اکتشافی و قضاوتی بر قضاوت فردی یا گروهی در مورد آینده است. پیش‌بینی خلاقانه و تجسم فکری آینده و با توجه به پیش‌ران‌ها از فرایندهای اصلی این روش است.

یافته‌ها و بحث

تدوین و طراحی سناریوها، مهم‌ترین بخش فرایند پژوهش در روش آینده‌پژوهی و سناریو پردازی است. پیش از طراحی سناریوها، تعیین و شناسایی پیش‌ران‌ها و سدکننده‌ها لازم و ضروری است. بر مبنای اندیشه‌های سیاسی و بستریهای سیاسی و جغرافیایی جهان اسلام و مصاحبه با صاحب‌نظران و متخصصان، مؤلفه‌ها و پیش‌ران‌های جهان اسلام شامل آیین مشترک اسلام (پیامبر اسلام، قرآن، قبله، حج)، اندیشه سیاسی وحدت و امت‌گرایی، اتحاد برای توسعه، اتحاد در برابر نظام سلطه، هم‌افزایی و اقتدار مسلمانان تعیین گردید. آشکار است که ماهیت دین اسلام خوانشی جهان‌وطنی دارد (شهرام‌نیا و نظیفی نائینی، ۱۳۹۲: ۱۹۸) و تفاوت‌های جغرافیایی، ملی، نژادی، قومی، قبیله‌ای و زبانی را به رسمیت نمی‌شناسد (عمید زنجانی، ۱۳۷۷: ۲۱۴). اسلام به‌منزله پیامی ابدی و جهانی است که برتری پیروان خود را با بقواترین آن‌ها می‌داند (عنایت، ۱۳۸۰: ۱۹۹). در این راستا، وحدت، امت واحد، امت‌گرایی و مفهوم دارالسلام، از مفاهیم قرآنی و پایه‌ای در اسلام است که همگرایی، همگرایی و اتحاد میان مسلمانان را تشویق و توصیه می‌کند و مرزبندی با کافران را لازم می‌داند و سلطه کافران بر مسلمانان را نفی می‌کند. مراسم حج، نماد اتحاد و بزرگ‌ترین اجتماع مسلمانان است. این مفاهیم، واجد پیام‌ها و نیروهایی است که جهان اسلام را به‌سوی همگرایی و همکاری سوق می‌دهد. در جهان مدرن، منطقه‌گرایی و تشکیل بلوک‌های قدرت، جزء مهمی از ساختار نظام بین‌الملل است. بستریهای مشترک جهان اسلام، توان‌های محیطی و هم‌افزایی کشورهای اسلامی و انگیزه اتحاد در برابر نظام سلطه بر اساس آموزه‌های وحدت اسلامی، می‌تواند زمینه‌ساز جریان همگرایی در جهان اسلام و ایجاد بلوک‌بندی جدیدی از ساختار قدرت در مناسبات بین‌الملل شود. اما این آرمان، توسط نیروهای سدکننده به چالش کشیده شده است. سدکننده‌ها، نیروهای قدرتمندی هستند که در مقابل نیروهای همگرا و وحدت‌بخش وارد عمل شده و می‌شوند. دخالت قدرت‌های جهانی، تعدد فرقه‌ها و مذاهب اسلامی و تضاد میان آن‌ها، اختلافات ایدئولوژیک قدرت‌های منطقه‌ای جهان اسلام، گسیختگی فضای جغرافیایی جهان اسلام، غلبه ساختار دولت - ملت و ملی‌گرایی بر روابط بین‌الملل، چالش‌ها و منازعه‌های ژئوپلیتیکی میان کشورهای اسلامی از مهم‌ترین آن‌هاست. این عوامل در قالب نیروهای واگرا بر کاهش همبستگی، تفرقه و فاصله اجزاء و عناصر جهان اسلام نقش مستقیمی داشته و دارند و جهان اسلام را از یک بازیگر متحد و قدرتمند بین‌المللی دور کرده است. همگرایی و وحدت ملت‌های مسلمان یک آرمان اسلامی است که واجد ارزش است و مبنای شرعی، عقلی و نظری دارد. حال سؤال این است که این همگرایی و همکاری در چه سطحی و در چه قالب‌هایی قابل تصور و تحقق است. بدین منظور، بر مبنای چارچوب نظری و شناسایی پیش‌ران‌ها و سدکننده‌ها، پیش‌نویس اولیه از پرسشنامه برای طراحی سناریوهای همگرایی جهان اسلام آماده شد که پس از حذف و پالایش گزاره‌های اضافی، یازده سناریو به شرح جدول ۱ برای همگرایی جهان اسلام طراحی و استخراج گردید. طیفی از همگرایی کامل و یکپارچه تمام کشورهای مسلمان تا

1 . Dimensions of Uncertainty

2 . Cross-Impact Analysis

3 . Modeling

واگرایی کامل و متفرق جهان اسلام ارائه گردید.

جدول ۱. نتایج اولیه از سناریوهای همگرایی جهان اسلام بر اساس نظر گروه نخبگان

ردیف	سناریوها	ردیف	سناریوها
۱	همگرایی یکپارچه تمام کشورهای مسلمان	۷	همگرایی / واگرایی دویبخشی، اتحاد کشورهای مسلمان اهل سنت و اتحاد کشورهای مسلمان شیعه
۲	همگرایی در بخش هسته مرکزی جهان اسلام	۸	تفرقه و واگرایی کامل کشورهای جهان اسلام
۳	همگرایی در زیر منطقه‌های جهان اسلام و همکاری و همگرایی میان آن‌ها در جهان اسلام	۹	همگرایی اسمی و ظاهری در برخی رویدادهای سیاسی و واگرایی در عمل
۴	همگرایی بخشی و موضوعی کشورهای اسلامی (اقتصادی یا امنیتی یا فرهنگی) و یا دو یا چندبخشی	۱۰	ملی‌گرایی و اسرار بر حفظ ساختار دولت - ملت و مقابله با اندیشه سیاسی وحدت دولت اسلامی
۵	همگرایی جامع جهان اسلام	۱۱	حفظ ساختار دولت - ملت و همگرایی نسبی در جهان اسلام
۶	تفویض بخشی از اقتدار و اختیار دولت - ملت‌های مسلمان به نهادهای فراملی اسلامی		

باز مسئله این بود که کدام سناریوها حالت مناسب و ایده‌آل جهان اسلام است و کدام بر اساس واقعیت‌های جهان اسلام امکان تحقق بیشتری را دارد و یا کدام یک ظرفیت‌های همگرایی جهان اسلام را عقیم می‌گذارد. بدین منظور، تلاش شد تا بر اساس اصول آینده‌پژوهی، آینده‌های مطلوب، مرجح، محتمل و ممکن تعیین گردد. تعیین رتبه هر سناریو از نظر اهمیت و اولویت همگرایی در جهان اسلام و کشورهای مسلمان از سوی گروه نخبگان و تعداد پاسخ فراوانی‌ها در اولویت‌بندی سناریوها کمک کرد تا آینده‌های مطلوب، مرجح، محتمل و ممکن آن‌ها تعیین گردد (جدول ۲).

جدول ۲. تعیین آینده‌ها و رتبه‌بندی سناریوهای همگرایی جهان اسلام

رتبه	فراوانی	سناریوها	آینده‌ها
۲	۸	همگرایی یکپارچه تمام کشورهای مسلمان	آینده‌های مطلوب
۱	۱۰	همگرایی جامع جهان اسلام	مطلوب
۳	۱۱	تفویض بخش مهمی از اقتدار و اختیار دولت - ملت‌های مسلمان به نهادهای فراملی اسلامی	آینده‌های مرجح
۴	۷	همگرایی در زیر منطقه‌های جهان اسلام و همکاری و همگرایی میان آن‌ها در جهان اسلام	مرجح
۶	۹	حفظ ساختار و اقتدار دولت - ملت و همگرایی نسبی در جهان اسلام	آینده‌های محتمل
۵	۵	همگرایی بخشی و موضوعی جهان اسلام (اقتصادی یا سیاسی یا امنیتی یا فرهنگی) و یا دو یا چندبخشی	محتمل
۷	۴	همگرایی در بخش هسته مرکزی جهان اسلام	
۱۰	۱	ملی‌گرایی و اسرار بر حفظ ساختار و اقتدار دولت - ملت و مقابله با اندیشه سیاسی وحدت دولت اسلامی	
۹	۸	همگرایی اسمی و ظاهری در برخی رویدادهای سیاسی و واگرایی در عمل	آینده‌های ممکن
۱۱	۱	تفرقه و واگرایی کامل کشورهای جهان اسلام	ممکن
۸	۸	همگرایی / واگرایی دویبخشی، اتحاد کشورهای مسلمان اهل سنت و اتحاد کشورهای مسلمان شیعه	

بر اساس سناریوهای اولیه و تعیین دسته‌بندی سناریو آینده‌های مطلوب، مرجح، محتمل و ممکن، سناریوهای هم‌سنخ و نزدیک به هم با یکدیگر ادغام شدند و سپس نامی مناسب و جدید که بار معنایی درخور داشته باشد برای آن‌ها طراحی گردید. چهار سناریو اصلی و نهایی به شرح ذیل ارائه گردید:

- سناریو همگرایی کامل و تشکیل دولت یکپارچه اسلامی
- سناریو همگرایی جهان اسلام در قالب کنفدراسیون اسلامی

- سناریو همگرایی تشکیل اتحادیه کشورهای اسلامی

- سناریو ادامه وضع موجود و سازمان همکاری اسلامی

در مرحله بعد، هر یک از سناریوهای اصلی در فرایند اجماع نخبگانی مورد تحلیل و بررسی قرار گرفت.

- سناریو همگرایی کامل و تشکیل دولت یکپارچه اسلامی:

بر مبنای نظریه «امت واحده»، پیروان آیین اسلام یک کل منسجم عقیدتی و فرهنگی و سیاسی هستند که برای اهداف مشترک، تأمین منافع و دفع شر دشمن به صورت منسجم زیر لوای یک دولت اسلامی بزرگ آن طور که در سده‌های اولیه اسلام بود، جمع شوند. بنابراین، پیشران اصلی این سناریو «آیین اسلام» و اشتراکات تمام پیروان اسلام یعنی پیامبر اسلام، قرآن کریم، قبله واحد و حج است که به عنوان نیرو متحد کننده و همگرا عمل می‌کند. بر مبنای چنین سناریویی، زیستگاه مسلمانان و ارزش‌ها و عقاید اسلامی تعیین کننده قلمرو دولت اسلامی است. بنابراین، مرزهای سیاسی دولت - ملت‌ها، ملی‌گرایی و قوم‌گرایی (پان عربیسم، پان ترکیسم، پان ایرانیسم و ...) و قوانین حاکم بر آن در این ساختار جایی ندارند. به گونه‌ای که الگوی دولت یکپارچه اسلامی در نقطه مقابل نظام دولت ملی قرار می‌گیرد. در این چارچوب، آشکار است که معاهده‌ها، پیمان‌ها و قراردادهای دولت‌های ملی نمی‌تواند اعتبار و ارزشی داشته باشند. پیش فرض این سناریو این است که استقلال واحدهای سیاسی و تعدد دولت‌های ملی در جهان اسلام باعث تفرقه و جدایی ملت‌ها و تجزیه توان و نیروهای اسلام شده و در نتیجه باعث ضعف و عقب‌ماندگی جهان اسلام شده است. این الگو کمک می‌کند تا نیرو، منابع و فرصت‌های جهان اسلام تجمیع شود و دولت اسلامی در قالب یک امپراتوری و قدرت جهانی ظاهر شود. در این ساختار با نوعی دولت قدرتمند بزرگ که القاگر امپراتوری‌های گذشته است، مواجه هستیم که سهم مهمی در هرم ساختار قدرت جهانی دارد. سناریو همگرایی کامل و تشکیل دولت یکپارچه اسلامی یادآور حکومت اسلامی بزرگ در سده‌های نخستین اسلامی است. با این شرایط، ملت‌ها و اقوام کوچک جهان اسلام که دچار وابستگی، ضعف، فقر و تهی‌دستی هستند می‌تواند در نظام دولت اسلامی یکپارچه، احساس قدرت و سربلندی کنند. آشکار است که این سناریو آینده مطلوب و ایده‌آل جهان اسلام از منظر همگرایی است. اما سناریو دولت یکپارچه اسلامی با مشکلات، موانع و سد کننده‌های بسیار زیادی مواجه است. پراکندگی امت اسلام و گسیختگی فضایی و جغرافیایی مسلمانان و تضادهای فرقه‌ای، مذهبی، سیاسی و ایدئولوژیکی در میان شاخه‌های متعدد دین اسلام و عدم توافق بر سر مرکز و رهبری جهان اسلام و غلبه نظام دولت ملت در نظام سیاسی جهانی و روابط بین‌الملل، بخشی از موانع و چالش‌های اساسی تحقق پیش‌روی این سناریو است و عملاً امکان تحقق آن دور از دسترس کرده است. دخالت و مقابله قدرت‌های جهانی رقیب به راحتی اجازه ساختار سازی تحول‌گرا به کشورهای جهان اسلام نخواهند داد. مأنوس شدن و عادت کشورهای اسلامی به دولت‌های ملی و استقلال سیاسی‌شان اجازه ورود به ساختارهای کلان اسلامی غیر ملی را نخواهد داد. هویت‌های محلی و ملی، فرهنگ و ارزش‌های بومی در این چارچوب نادیده گرفته خواهد شد بر همین اساس آن‌ها در برابر ساختار سازی کلان اسلامی مقاومت خواهند کرد. اما آرمان‌گرایان اسلامی از این سناریو به عنوان حکم قرآن و تنها راه نجات‌بخش و اقتدار کامل مسلمانان یاد می‌کنند و همواره در ذهن آنان خواهد بود چه بسا در آینده دور بر اساس نیروهای شگفتی‌ساز نظیر تحول بنیادین در ساختار نظام بین‌الملل و خروج از نظام دولت ملت به بلوک‌های بزرگ قدرت زمینه آن محقق شود.

- سناریو همگرایی جهان اسلام در قالب کنفدراسیون اسلامی:

با توجه به سد کننده‌ها و موانع جدی و قدرتمند پیش روی دولت یکپارچه اسلامی و احتمال بسیار ضعیف تحقق آن، آینده بدیل آن را می‌توان همگرایی کشورهای اسلامی در قالب «کنفدراسیون اسلامی» طرح کرد. در این سناریو تنوع اقوام و ملت‌ها و فرهنگ‌ها و حتی تفاوت‌های مذهبی و آیینی در جهان اسلام به رسمیت شناخته می‌شود و واحدهای سیاسی با حفظ خودمختاری و خودگردانی و استقلال سیاسی نسبی و مرزهای مشخص سیاسی بخشی از یک دولت بزرگ‌تر به نام کنفدراسیون اسلامی خواهند بود. واحدهای سیاسی و دولت‌های محلی برای اتحاد و همبستگی و در راستای حمایت از نظریه امت واحده، بخشی از اختیارات و استقلال سیاسی خود را به دولت کنفدراسیون اسلامی مرکزی واگذاری می‌کنند و در مقابل از چتر حمایتی دولت کنفدراسیون اسلامی برخوردار خواهند بود. دولت کنفدراسیون اسلامی متعهد به حفظ یکپارچگی و امنیت کنفدراسیون، مسئول دفاع از امت اسلامی، تسهیلگر و توسعه‌دهنده شبکه راه‌ها و ارتباطات، تسهیلگر مبادلات تجاری و پولی و به‌طور کلی تعیین‌کننده سیاست‌های کلی کلان کنفدراسیون و مسئول روابط خارجی با قدرت‌ها و واحدهای سیاسی خارج از کنفدراسیون خواهد بود. بنابراین، امت واحده برای هم‌افزایی کامل توان اقتصادی، سیاسی، دیپلماتیک و امنیتی جهان اسلام برای توسعه و پیشرفت، پیشران اصلی این سناریو است.

به نظر می‌رسد که همگرایی کشورهای اسلامی در قالب کنفدراسیون اسلامی، سناریو مرجح و نسبتاً مطلوب برای جهان اسلام خواهد بود. در این چارچوب، اگرچه آرمان یکپارچگی کامل و دولت بزرگ اسلامی تشکیل نمی‌شود؛ اما می‌تواند بخشی از آرمان امت واحده را محقق کند. ضمن حفظ استقلال نسبی و خودمختاری واحدهای سیاسی که می‌تواند باعث رضایتمندی آنان شود، توسعه و تأمین صلح و امنیت داخلی جهان اسلام و مقابله با تهدیدهای خارجی را تا حدود زیادی بیمه کند. اما به‌مانند سناریو نخست، سد کننده‌ها و موانع پیش روی این سناریو نیز زیاد است. همچنان دودسته نیروهای سد کننده داخلی جهان اسلام و خارجی جهان اسلام مانع تحقق این سناریو خواهند بود. مداخله قدرت‌های جهانی، غلبه نظام دولت ملت و منافع دولت‌های ملی، چالش‌های ژئوپلیتیکی و ایدئولوژیکی میان کشورهای اسلامی به‌ویژه میان قدرت‌های جهان اسلام این سناریو را با مشکل مواجه می‌کند. از نظر فنی نیز، تعیین مرکز و رئیس و هیئت دولت کنفدراسیون اسلامی چالش مهم این سناریو است. راه‌حل این مسئله می‌تواند انتخاب شهر مکه به‌عنوان شهر مقدس همه مسلمانان جهان به‌عنوان پایتخت دولت کنفدراسیون باشد. منتها شرط آن بدین گونه است که مکه تابع قوانین دولت کنفدراسیون باشد و نه دولت عربستان سعودی. به‌عبارت‌دیگر، در این صورت مکه بخشی از واحد سیاسی عربستان سعودی نخواهد بود و این شهر، منطقه بین‌المللی اسلامی و مقر نهادهای کنفدراسیون اسلامی خواهد بود. رئیس و اعضای هیئت دولت کنفدراسیون اسلامی به‌صورت دوره‌ای و انتخابی و بر اساس تعداد جمعیت واحدهای سیاسی خواهد بود. در این صورت، چالش دیگری به وجود می‌آید که سازوکارهای نهادی و دولتی ارائه‌شده برای کنفدراسیون اسلامی بر مبنای نظام سیاسی دولت ملت و نظام تمدن غربی بوده و متناسب با نهادهای حکومتی اسلام نیست. مفاهیم و عناوین اسلامی دارالخلافة، خلیفه یا امام و امامت و شورا حل و عقد و نظایر آن در میان مذاهب اسلامی دچار اختلافات بنیادین است و نمی‌توان بر سر آن به توافق رسید. لذا برای حل مسئله می‌توان از سازوکارهای سیاسی عرفی و مقبول نظام سیاسی معاصر استفاده کرد تا وحدت و همگرایی اسلامی تحقق یابد.

- سناریو همگرایی تشکیل اتحادیه کشورهای اسلامی:

در این سناریو، سطح همگرایی نسبت به دو سناریو قبل کم‌تر است و همگرایی در سطح مناسبی از همکاری‌های

بین‌المللی میان کشورهای اسلامی خواهد بود. این همکاری‌های در زمینه‌های سیاسی، امنیتی، اقتصادی، تجاری، فرهنگی، قضایی، زیست‌محیطی و علمی خواهد بود. در سناریو تشکیل اتحادیه کشورهای اسلامی، کشورهای جهان اسلام استقلال سیاسی خود را در چارچوب نظام دولت - ملت و روابط بین‌الملل حفظ می‌کنند و هم‌زمان به عضویت اتحادیه کشورهای اسلامی درمی‌آیند. این سناریو، تا حدود زیادی، منطبق بر منطقه‌گرایی مرسوم در نظام بین‌الملل در جهان معاصر است. سران کشورهای اسلامی نشست‌های سالانه برای رایزنی و تصویب برنامه‌های کلان اتحادیه برای همکاری میان کشورهای عضو خواهند داشت و شورای وزرای خارجه نیز نشست‌های فصلی یا شش‌ماهه برای برنامه‌های اجرایی و پیگیری امور و همکاری میان اتحادیه برگزار خواهند کرد. در صورت لزوم و اضطرار، جلسه سران و شورای وزرا به شکل فوق‌العاده برگزار خواهد شد. یک نفر به‌عنوان دبیر کل به‌صورت دوره‌ای در رأس سازمان اتحادیه قرار خواهد گرفت و مسئول برگزاری و هماهنگی جلسات سران و شورای وزرای خارجه و سخنگوی اتحادیه خواهد بود. علاوه بر آن، هر کشور یک نماینده دائم در سازمان اتحادیه اسلامی خواهد داشت و امور و مسائل مابین کشورش و اتحادیه و مسائل منطقه‌ای جهان اسلام را بررسی، حل‌وفصل و تصویب خواهند کرد. نماینده هر کشور، توأمان منافع ملی کشور خود و منافع اتحادیه را در نظر خواهد گرفت. دفتر مرکزی اتحادیه علاوه بر ابلاغ مصوبات جلسه سران و شورای وزرای خارجه کشورهای عضو، توصیه‌ها، استانداردها، الزامات، دستورالعمل‌ها و گزارش‌هایی را برای تقویت همکاری‌های سیاسی، امنیتی، اقتصادی، تجاری، فرهنگی، زیست‌محیطی و علمی میان کشورهای عضو تنظیم و ابلاغ خواهد کرد. بانک مرکزی اتحادیه اسلامی، دادگاه عالی اتحادیه اسلامی، نهادهای فرهنگی، علمی و زیست‌محیطی فراملی اتحادیه اسلامی برخی از لوازم و ساختار سازی‌های اداری و اجرایی برای عملیاتی کردن سناریو اتحادیه کشورهای اسلامی خواهد بود که بر اساس مشارکت و نظرات کشورهای عضو ایجاد خواهد شد. مقر نهادهای بین‌المللی اتحادیه می‌تواند در چندین شهر مهم جهان اسلام و در کشورهای مختلف اسلامی باشد. میزان الزام‌آور بودن یا توصیه‌ای بودن مصوبات جلسه سران، پارلمان و شورای وزرا بستگی به فرایند تکامل اتحادیه دارد.

سطح همگرایی در چارچوب اتحادیه کشورهای اسلامی بستگی زیادی به اراده سیاسی سران و رهبران سیاسی کشورهای اسلامی خواهد داشت. جهت اعتمادسازی و تقویت همکاری میان کشورهای عضو می‌بایست از سطح همکاری‌های اقتصادی و تجاری شروع کرد و نوعی بلوک اقتصادی منطقه‌ای یا منطقه‌گرایی اقتصادی ایجاد کرد و سپس پس از تثبیت همکاری‌های اقتصادی به‌صورت تدریجی به سمت حوزه‌های سیاسی و امنیتی گسترش داد. کاهش تعرفه‌های گمرکی، مناسبات اقتصادی ترجیحی، حذف روادید، سیاست‌های پولی واحد می‌تواند بخشی از فرایندهای همگرایی و تعمیق اتحادیه باشد. این سناریو آینده محتمل است و تحقق آن دور از دسترس نیست.

گسل‌های ژئوپلیتیکی میان کشورهای اسلامی، تضادها و تعارض‌های ایدئولوژیکی با خوانش‌های اسلام سیاسی انقلابی، اسلام سیاسی سکولاریسم و اسلام سیاسی سلفی - وهابی در میان کشورهای داعیه‌دار رهبری جهان اسلام نظیر ایران، عربستان سعودی و ترکیه و رقابت میان آن‌ها، و عدم هم‌تکمیلی اقتصادی و عدم وابستگی متقابل کشورهای اسلامی موانع و چالش پیش‌روی این سناریو است. اسلام شیعی انقلابی ایرانی، اسلام وهابی بنیادگرای سعودی متحد غرب و اسلام سکولار نوع‌ثانی‌گرای ترکیه‌ای اهداف متضاد و روش‌های متعارض دارند و بر این اساس اتحاد و همگرایی آن‌ها سخت و دشوار به نظر می‌رسد. به‌دروستی، بنیان‌های اقتصادی، منافع مشترک اقتصادی، وابستگی و هم‌تکمیلی اقتصادی، زمینه‌ساز بسیاری از همگرایی‌ها و اتحادهای منطقه‌ای در جهان بوده است، ولی کشورهای اسلامی عمدتاً وابسته، غیر صنعتی و حداکثر تولیدکننده مواد خام هستند و مکمل‌های خوبی برای نیازهای یکدیگر

نیستند. بر این اساس، رقابت و تضادهای ایدئولوژیک و عدم هم‌تکمیلی اقتصادی سدکننده‌های مهم برای اتحادیه کشورهای اسلامی است. اما نمی‌توان کتمان کرد که هم‌تکمیلی اقتصادی کشورها به صورت یک طیف است. اگرچه کشورهای اسلامی وضعیت مطلوبی ندارند اما می‌توانند به صورت هم‌افزا و هم‌گرا وضعیت و وزن اقتصادی و در نتیجه وزن ژئوپلیتیکی خود را بهبود بخشند. بدین ترتیب انگیزه‌های اقتصادی و تشکیل بلوک اقتصادی می‌تواند همچنان عامل مهم و محرکی برای همگرایی کشورهای اسلامی به‌ویژه در هسته مرکزی جهان اسلام باشد. در این چارچوب، آموزه و طرح‌واره وحدت و اتحاد جهان اسلام همچنان پیشران مهم همگرایی است که سران کشورهای اسلامی با انگیزه‌های اقتصادی و توسعه و تشکیل بلوک سیاسی برای تأثیرگذاری در هندسه جهانی قدرت گرد هم می‌آورد. ظرفیت‌های بزرگ منابع انرژی، موقعیت دسترسی و مناسب ژئواکونومیک هسته مرکزی جهان اسلام، بازار بزرگ تجاری، ظرفیت‌های عظیم فرهنگی و گردشگری و بهره‌گیری از ظرفیت دیپلماتیک واحد کشورهای اسلامی فرصت و مزیت‌های اتحادیه کشورهای اسلامی در عرصه بین‌المللی خواهد بود. رئالیست‌ها و واقع‌گرایان اسلامی به دنبال تحقق این آینده هستند و تحقق آن را موفقیت بسیار بزرگی برای جهان اسلام می‌دانند.

– سناریو ادامه وضع موجود و سازمان همکاری اسلامی:

آنچه امروز با نام سازمان همکاری اسلامی وجود دارد نازل‌ترین شکل سطح همکاری میان کشورهای اسلامی است. می‌توان گفت عملاً همکاری میان کشورهای اسلامی وجود ندارد و این سازمان بیشتر نقش سمبلیک و اسمی همکاری میان کشورهای اسلامی دارد و نشانی از همگرایی و هماهنگی میان کشورهای اسلامی مشاهده نمی‌شود. عربستان سعودی به‌عنوان مبتکر و یکی از بنیان‌گذار اصلی سازمان همکاری اسلامی که بر مبنای احساسات ضد اسرائیلی و دفاع از حقوق فلسطینیان این سازمان را به وجود آورد، در سال‌های اخیر در کنار کشورهای شورای همکاری خلیج فارس با رژیم اسرائیل وارد مذاکرات صلح و عادی‌سازی روابط سیاسی شده‌اند و عملاً فلسفه وجودی و یکی از ارکان اصلی شکل‌گیری سازمان همکاری اسلامی را از بین برده‌اند. عربستان سعودی و کشورهای عضو شورای همکاری خلیج فارس به‌عنوان بخش مهمی از هسته مرکزی جهان اسلام بیش از آنکه وحدت ساز و هم‌گرا باشند، سیاست‌های منطقه‌ای و ملی خود را بدون توجه به منافع جهان اسلام دنبال می‌کنند. این وضعیت کم‌وبیش از سوی سایر کشورهای اسلامی نیز دنبال شده است. چنددستگی و رقابت‌های غیررسمی همگرایی در قالب رقابت‌های ژئوپلیتیکی دولت‌های اهل سنت و دولت‌های شیعی در هسته مرکزی جهان اسلام در این ساختار قابل‌بررسی است. ضمن حفظ نام و سازمان فراملی سازمان همکاری اسلامی به صورت سمبلیک، کشورهای اسلامی دچار واگرایی و انفعال خواهد بود. تمرکز بر منافع ملی و رقابت بر سر منافع با سایر کشورها از اصول بنیادین این سناریو است. بنابراین، ملی‌گرایی، منافع ملی، هویت ملی و استقلال دولت ملی، وزن و اهمیت بیشتری نسبت به سازوکار و اندیشه سیاسی وحدت و یکپارچگی اسلامی دارد.

در این سناریو جهان اسلامی مفهومی ذهنی و انتزاعی است که در مناسبات قدرت و همکاری‌های بین‌المللی جایگاه و نقش مشخصی ندارد. رقابت‌های ژئوپلیتیکی و ایدئولوژیک میان کشورهای داعیه‌دار رهبری جهان اسلام (عربستان، ترکیه و ایران)، دخالت قدرت‌های جهانی و فرا منطقه‌ای، وابستگی کشورهای اسلامی به نظام سرمایه‌داری جهانی، عدم وابستگی متقابل و عدم هم‌تکمیلی اقتصادی میان کشورهای اسلامی، تمرکز کشورهای اسلامی به نظام‌های ژئوپلیتیکی منطقه‌ای خود و بی‌توجهی یا کم‌توجهی به مسئله کلان جهان اسلام بخشی از عوامل مهم برای شکل‌گیری وضع موجود جهان اسلام و کیفیت سازمان همکاری اسلامی کنونی است. ممکن‌ترین سناریو برای آینده نزدیک جهان اسلام،

ادامه روند وضع موجود است. در این سناریو، خط روند کنونی جهان اسلام در آینده نیز امتداد خواهد یافت. دست کم در آینده نزدیک هیچ پیشران قدرتمندی که بتواند جهان اسلام را از این وضعیت منفعل و چندپاره خارج کند، وجود ندارد.

نتیجه گیری

جهان اسلام گستره وسیعی است که بدنه اصلی آن منطبق بر بخش میانی بر قدیم و در موقعیت راهبردی و استراتژیکی مهم جهانی قرار دارد. جهان اسلام که در سده های نخستین اسلامی در شکل دولت یکپارچه اسلامی به شکلی همگرا و هم افزا، قدرت و تمدن بزرگ و درخشانی را تجربه کرده بود؛ در سده های اخیر، دچار استعمار، ضعف، انفعال، وابستگی، چنددستگی و افتراق شد و با جریان های ملی گرایی و قوم گرایی در قالب نظام دولت - ملت کاملاً تجزیه و دچار واگرایی و گسیختگی سیاسی - فضایی شد. تجربه عملی دولت یکپارچه و تمدن اسلامی در جهان اسلام در سده های نخستین اسلامی و نظریه امت واحده و امت اسلامی باعث شده است تا آرمان اتحاد اسلامی و همگرایی اسلام همواره مورد توجه باشد.

در این پژوهش، بر مبنای آرمان همگرایی و وحدت کشورهای اسلامی، از منظر آینده پژوهی و به شیوه سناریو پردازی و تحت تأثیر پیشران ها و سد کننده ها، آینده های بدیل جهان اسلام در قالب چهار آینده مطلوب، مرجح، محتمل و ممکن تعیین گردید. در این میان، از منظر همگرایی، سناریو همگرایی کامل و تشکیل دولت یکپارچه اسلامی به عنوان آینده مطلوب جهان اسلام تعیین شد که می تواند باعث هم افزایی کامل نیروها و توان های جهان اسلام گردد و جهان اسلام در قالب یک قدرت بزرگ جهانی ظاهر شود اما به دلیل تعارضات بنیادین داخلی زمینه تحقق آن بسیار ضعیف و بعید است. نقطه مقابل آن، سناریو ادامه وضع موجود و سازمان همکاری اسلامی به عنوان آینده ممکن است که در آن روند کنونی جهان اسلام در آینده نیز ادامه خواهد یافت و چه بسا واگرایی کشورهای اسلامی نیز تشدید خواهد شد. در این ساختار، انفعال، ضعف و وابستگی همچنان گریبان گیر کشورهای اسلامی خواهد بود و آن ها تنها به صورت سمبلیک و نمادین سازمان همکاری اسلامی را حفظ خواهند کرد و عضو آن خواهند بود. در این سناریو، منافع ملی و ملی گرایی رکن اصلی سیاست کشورهای اسلامی خواهد بود که بر اساس آن، تضاد منافع، برخورد و تنش میان کشورهای اسلامی دور از انتظار نیست.

سناریو همگرایی جهان اسلام در قالب کنفدراسیون اسلامی و سناریو همگرایی و تشکیل اتحادیه کشورهای اسلامی حد میانی دو سناریو پیشین هستند. همگرایی جهان اسلام در قالب کنفدراسیون اسلامی به عنوان آینده مرجح جهان اسلام است که امتیاز آن حفظ هویت محلی، قومی، زبانی و استقلال نسبی واحدهای سیاسی و خودگردانی آن ها خواهد بود اما به طور کامل در مسائل سیاست خارجی، دفاعی، مالی و پولی و حفظ امنیت کنفدراسیون تابع دولت کنفدراسیون خواهد بود. در این سناریو، نیروهای سد کننده قوی ملی و بین المللی وجود دارد که پیشران های اتحاد را به چالش خواهد کشید. اما سناریو همگرایی و تشکیل اتحادیه کشورهای اسلامی به عنوان آینده محتمل با چالش های کمتری مواجه است. دولت های ملی با حفظ استقلال سیاسی و در قالب سیاست های منطقه گرایی با یکدیگر همکاری می کنند. سطح همکاری بستگی به اراده سیاسی رهبران سیاسی کشورهای اسلامی داشته و بهتر است که از همکاری های اقتصادی شروع کنند و سپس به حوزه های دیگر گسترش دهند. در این الگو، سیاست خارجی، دفاعی، امنیتی و نظام مالی و پولی اتحادیه برخلاف الگوی کنفدراسیون، محدودتر، کنترل شده و در هماهنگی و رضایت کشورهای عضو است. نگرش واقع بینانه به مناسبات سیاسی جهان کنونی موفقیت این سناریو را بالا می برد. علاوه بر منافع ملی، منافع جمعی و توسعه

منطقه‌ای از اصول این سناریو و منطبق بر عرف و سیاست‌های منطقه‌گرایی است. بنابراین، برای کاهش وابستگی و نقش‌آفرینی معنادار کشورهای اسلامی در هندسه جهانی قدرت و نظام بین‌الملل، همگرایی تنها راه خروج از وضعیت منفعل فعلی و تقویت جهان اسلام خواهد بود و تلاش برای تحقق سناریوهای بدیل به‌ویژه سناریو تشکیل اتحادیه کشورهای اسلامی از سوی نخبگان و سران کشورهای اسلامی از الزامات سیاست‌های همگرایی در جهان اسلام است.

تقدیر و تشکر

بنا به اظهار نویسنده مسئول، این مقاله حامی مالی نداشته است.

منابع

- (۱) بزرگمهری، مجید؛ محمدخانی، علیرضا و نعمتی، فاطمه. (۱۳۹۵). علل واگرایی در سازمان همکاری اسلامی. *فصلنامه مطالعات سیاسی جهان اسلام*، ۵(۱۹)، ۲۵-۵۱.
- (۲) جهان‌بین، فرزاد و پرتو، فتح‌الله. (۱۳۹۴). سناریوهای آینده نظام بین‌الملل و جایگاه جهان اسلام. *فصلنامه پژوهش‌های راهبردی سیاست*، ۴(۱۳)، ۱۴۷-۱۶۸.
- (۳) حاتمی، محمدرضا؛ مرتضی، بحرانی. (۱۳۹۲). *دائرة‌المعارف جنبش‌های اسلامی*. تهران: پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی وزارت علوم تحقیقات و فناوری.
- (۴) حافظ‌نیا، محمدرضا. (۱۳۸۵). *اصول و مفاهیم ژئوپلیتیک*. مشهد: انتشارات پاپلی.
- (۵) حافظ‌نیا، محمدرضا و زرقانی، سید هادی. (۱۳۹۱). چالش‌های ژئوپلیتیکی هم‌گرایی در جهان اسلام. *پژوهش‌های جغرافیای انسانی*، ۴۴(۸۰)، ۱۳۹-۱۵۴.
- (۶) حافظ‌نیا، محمدرضا؛ قربانی‌نژاد، ربیاز و جان‌پرور، محسن. (۱۳۹۱). تحلیل ژئوپلیتیکی عوامل هم‌گرایی و واگرایی در جهان اسلام. *فصلنامه مطالعات جهان اسلام*، ۱(۲)، ۵۶-۷۲.
- (۷) خلیجی، محسن و ارسطو، عبدالکریم. (۱۳۸۸). ملی‌گرایی و وحدت اسلامی، تعامل یا تقابل؟. *فصلنامه مطالعات ملی*، ۱۰(۴)، ۱۸۰-۱۵۹.
- (۸) دوئرتی، جیمز و فالتزگراف، رابرت. (۱۳۹۶). *نظریه‌های متعارض در روابط بین‌الملل*. ترجمه علیرضا طیب و وحید بزرگی، چاپ هشتم، تهران: نشر قومس.
- (۹) دهقانی فیروزآبادی، سیدجلال. (۱۳۹۴). *نظریه‌های همگرایی منطقه‌ای و رژیم‌های بین‌المللی*. تهران: انتشارات مخاطب.
- (۱۰) زارعی، بهادر؛ زینی‌وند، علی؛ رضاعلی، منصور. (۱۳۹۲). جغرافیای فراملی اسلام و سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران. *پژوهش‌های جغرافیای انسانی*، ۴۵(۴)، ۱۳۶-۱۱۹.
- (۱۱) زیدان، جرجی. (۱۳۷۲). *تاریخ تمدن اسلام*. ترجمه علی جواهر کلام، چاپ هفتم، تهران: انتشارات امیرکبیر.
- (۱۲) ساعی، احمد. (۱۳۸۵). جهانی‌شدن و نو منطقه‌گرایی: تعامل یا تقابل. *فصلنامه دانشکده حقوق و علوم سیاسی*، ۷۱، ۷۹-۸۳.
- (۱۳) سرخیل، بهنام. (۱۳۹۸). هویت دینی و آینده همگرایی در جهان اسلام: موانع و راهکارهای پیش‌رو. *آینده‌پژوهی ایران*، ۴(۱)، ۲۳۷-۲۶۱.
- (۱۴) شهرام‌نیا، امیر مسعود و نظیفی نائینی، نازنین. (۱۳۹۲). تعامل و تقابل ملی‌گرایی و اسلام‌گرایی در ایران پس از پیروزی انقلاب اسلامی ایران. *فصلنامه پژوهش‌های راهبردی سیاست*، ۲(۵)، ۱۹۷-۲۱۷.
- (۱۵) عمید زنجانی، عباسعلی. (۱۳۷۷). *فقه سیاسی*. جلد سوم، تهران: انتشارات امیرکبیر.
- (۱۶) عنایت، حمید. (۱۳۸۰). *اندیشه سیاسی در اسلام معاصر*. تهران: شرکت سهامی انتشارات خوارزمی.

- ۱۷) قرآن کریم.
- ۱۸) قوام، عبدالعلی. (۱۳۷۰). *اصول سیاست خارجی و سیاست بین‌الملل*. تهران: سمت.
- ۱۹) کاظمی، علی‌اصغر. (۱۳۷۰). *نظریه همگرایی در روابط بین‌الملل*. تهران: نشر قومس.
- ۲۰) کریمی، غلامرضا. (۱۳۹۶). واکاوی پیشران‌های خارجی تمدن نوین اسلامی. *دوفصلنامه آینده‌پژوهی ایران*، ۲(۳)، ۶۱-۱۷۹.
- ۲۱) متقی، ابراهیم. (۱۳۹۸). *آینده‌پژوهی سیاست و امنیت در جهان اسلام و آسیای جنوب غربی*. مطالعات بنیادین و کاربردی جهان اسلام، ۲، ۱۰۶-۱۳۵.
- ۲۲) مطهری، مرتضی. (۱۳۷۴). *نهضت‌های اسلامی در صدساله اخیر*. قم: انتشارات صدرا.
- ۲۳) موثقی، سید احمد. (۱۳۸۸). *سید جمال‌الدین اسدآبادی: مصلحی متفکر و سیاستمدار*. قم: بوستان کتاب قم.
- ۲۴) موثقی، سید احمد. (۱۳۹۶). *جنبش‌های اسلامی معاصر*. ویرایش شانزدهم، تهران: سمت.
- ۲۵) ولایتی، علی‌اکبر و سعیدمحمدی، رضا. (۱۳۸۹). تحلیل تجارب همگرایی در جهان اسلام. *دانش سیاسی*، ۶(۱)، ۱۵۱-۱۷۹.
- ۲۶) ویسی، هادی. (۱۳۹۷). بررسی چالش‌های منطقه‌گرایی و اتحاد در شورای همکاری خلیج فارس. *پژوهش‌های جغرافیایی سیاسی*، ۳(۱)، ۱-۲۳.
- ۲۷) ویسی، هادی. (۱۳۹۸ الف). واکاوی چالش‌های ژئوپلیتیکی عربستان سعودی با جمهوری اسلامی ایران و تأثیر آن بر منطقه جنوب غرب آسیا. *فصلنامه جغرافیا و توسعه*، ۱۷(۵۵)، ۱۷۵-۱۹۲.
- ۲۸) ویسی، هادی. (۱۳۹۸ ب). رقابت‌های ژئوپلیتیکی عربستان سعودی و ایران و ضرورت گذار از ژئوپلیتیک ایدئولوژیک به ژئواکونومیک در منطقه خلیج فارس. *پژوهش‌های سیاسی جهان اسلام*، ۹(۱)، ۲۱۹-۲۴۰.

References

- 1) Amid Zanjani, A.A. (1998). *Political Jurisprudence*. Volume 3, Tehran: Amirkabir Publications. [In Persian].
- 2) Bell, W. (2004). *Foundations of Futures Studies*. Routledge.
- 3) Bishop, P.; Hines, A. & Collins, T. (2007). The current state of scenario development: An overview of techniques. *Foresight*, 9(1), 5-25.
- 4) Borjeson, L.; Hojer, M. (2006). Scenario Types and Techniques: Towards a User's Guide. *Futures*, 38(7), 723-739.
- 5) Börzel, T. & Risse, T. (2016). *The Oxford Handbook of Comparative Regionalism*. Oxford University Press.
- 6) Bozorgmehri, M.; Mohammadkhani, A. & Nemati, F. (2016). Causes of divergence in the Organization of Islamic Cooperation. *The Political Studies of the Islamic World*, 5(19), 25-51. [In Persian].
- 7) Dehghani Firoozabadi, S.J. (2015). *Theories of Regional Convergence and International Regimes*. Tehran: Mokhatab Publishing. [In Persian].
- 8) Dougherty, J. & Pfaltzgraff, R. (2017). *Contending Theories of International Relations*. Translated by Alireza Tayyeb and Vahid Bozorgi, Tehran: Ghoomes Publishing. [In Persian].
- 9) Enayat, H. (2001). *Political Thought in Contemporary Islam*. Tehran: Kharazmi Publishing Company. [In Persian].
- 10) Fahey, L. & Randall, R. (1997). *Learning from the Future: Competitive Foresight Scenarios*. John Wiley & Sons.
- 11) Ghavam, A. (1991). *Principles of Foreign Policy and International Policy*. Tehran: Samat. [In Persian].
- 12) Gordon, T. & Glenn, J. (1993). *Issues in Creating the Millennium Project: Initial Report from the Millennium Project Feasibility Study*. United Nations University.
- 13) Gottmann, J. (1951). Geography and International Relations. *World Politics*, 3(2), 153-173.

- 14) Hafeznia, M.R. & Zarghani, S.H. (2012). Geopolitical Challenges of Convergence in the Islamic World. *Human Geography Research*, 44(80), 139-154. [In Persian].
- 15) Hafeznia, M.R. (2006). *Principles and Concepts of Geopolitics*. Mashhad: Papli Publications. [In Persian].
- 16) Hafeznia, M.R., Ghorbaninejad, R., & Janparvar, M. (2012). Geopolitical Analysis of Convergence and Divergence Factors in the Islamic World. *Quarterly Journal of Islamic World Studies*, 1(2), 56-72. [In Persian].
- 17) Hatami, M. R., & Bahrani, M. (2013). *Encyclopedia of Islamic Movements*. Tehran: Research Institute for Cultural and Social Studies of Ministry of Science, Research and Technology. [In Persian].
- 18) Ighbal, M. (2013). *The Reconstruction of Religious Thought in Islam*. Contributor: Javed Majeed, Stanford University Press.
- 19) Jahanbin, F. and Fathollah, P. (2015). Future Scenarios of the International System and the Position of the Islamic World. *Strategic Policy Research*, 4(13), 147-168. [In Persian].
- 20) Karimi, Gh. (2017). Analysis of Foreign driving of the New Islamic Civilization. *Iranian Futures Studies*, 2(3), 161-179. [In Persian]
- 21) Katzenstein, P. (1996). Regionalism in Comparative Perspective. *Cooperation and Conflict*, 31(2), 123-159.
- 22) Kazemi, A.A. (1991). *Theory of Convergence in International Relations*. Tehran: Qooms Publishing. [In Persian].
- 23) Khaleji, M., & Abdolkarim, A. (2009). Nationalism and Islamic Unity, Interaction or Confrontation?. *National Studies*, 10(4), 159-180. [In Persian].
- 24) Lane, J., & Svante, E. (1996). *European Politics: An Introduction*. SAGE Publication.
- 25) Liu, Z., & Peng, F. (2018). Islamic Factors in Inter-State Cooperation of the OIC Members. *Asian Journal of Middle Eastern and Islamic Studies*, 12(1), 1-15.
- 26) Mayer, H. (2015). *Historical narratives as normative drivers of integration and disintegration in Europe and Asia*. In Book: Drivers of Integration and Regionalism in Europe and Asia, Edited by Louis Brennan and Philomena Murray, London: Routledge.
- 27) Motahari, M. (1995). *Islamic movements in the last hundred years*. Qom: Sadra Publications. [In Persian].
- 28) Mottaghi, E. (2019). The future of politics and security in the Islamic world and Southwest Asia Pacific. *The Fundamental and Applied Studies of the Islamic World*, 1(2), 106-135. [In Persian].
- 29) Movaseghi, S. A. (2009). *Seyed Jamaluddin Asadabadi: a reformed thinker and politician*. Qom: Book Garden. [In Persian].
- 30) Movaseghi, S. A. (2017). *Contemporary Islamic Movements*. 16th Edition, Tehran: Samat. [In Persian].
- 31) OIC (Organisation of Islamic Cooperation). (1972). *Charter of the Organisation of Islamic Cooperation (OIC)*.
- 32) OIC (Organisation of Islamic Cooperation). (2018). *OIC Economic Outlook 2018, challenges and Opportunities towards Achieving the OIC-2025*. Statistical, Economic and Social Research and Training Centre for Islamic Countries (SESRIC).
- 33) Parson, E., Burkett, V., Fisher-Vanden, K., Keith, D., & Mearns, L. (2007). *Global-change scenarios: their development and use*. Washington, DC: US Climate Change Science Program.
- 34) Pew Research Center. (2009). *Mapping the Global Muslim Population*. Washington. D.C.: the Pew Forum on Religion & Public Life.
- 35) Saei, A. (2006). Globalization and Neo-Regionalism: Interaction or Confrontation. *Quarterly Journal of the Faculty of Law and Political Science*, 71, 79-83. [In Persian].
- 36) Sarkhil, B. (2019). Religious Identity and the Future of Convergence in the Islamic World: Obstacles and Strategies Ahead. *Iranian Futures Studies*, 4(1), 261-237. [In Persian].
- 37) Schwartz, P. (1996). *The Art of the Long View: Planning for the Future in an Uncertain*

- World*. New York: Currency Doubleday.
- 38) Shahab Ahmed, Z., & Akbarzadeh, Sh. (2021). Sectarianism and the Organisation of Islamic Cooperation (OIC). *Territory, Politics, Governance*, 9(1), 76-93.
  - 39) Shahram Nia, A.M. & Nazifi Naeini, N. (2013). The Interaction of Nationalism and Islamism in Iran after the Victory of the Islamic Revolution. *Strategic Policy Research*, 2(5), 197-217. [In Persian].
  - 40) The Holy Quran.
  - 41) Veicy, H. (2019). A Study of Regionalism and Convergence Challenges in the Persian Gulf Cooperation Council. *Research Political Geography Quarterly*, 3(1), 1-23. [In Persian].
  - 42) Veicy, H. (2019a). Examining Saudi Arabia's geopolitical challenges with the Islamic Republic of Iran and its impact on Southwest Asia Region. *Geography and Development Journal*, 17(55), 175-192. [In Persian].
  - 43) Veicy, H. (2019b). Saudi-Iranian Geopolitical Rivalries and the Necessity of Transition from Ideological Geopolitics to Geo-economics in the Persian Gulf Region. *Political Research in Islamic World*, 9(1), 219-240.
  - 44) Velayati, A.A. & Mohammadi, R. (2010). Analysis of Convergence Experiences in the Islamic World. *Political Science*, 6(1), 151-179. [In Persian].
  - 45) Voros, J. (2003), a generic foresight process framework. *Foresight*, 5(3), 10-21.
  - 46) Wallerstein, I. (1974). *The Modern World-System*. New York, Academic Press.
  - 47) Zaree, B., Zaynivand, A., & Rezaali, M. (2014). Geography of Transnational Islam and Foreign Policy of Islamic Republic of Iran. *Human Geography Research*, 45(4), 119-136.
  - 48) Zaydan, J. (1993). *History of Islamic Civilization*. translated by Ali Javaher Kalam, seventh edition, Tehran: Amirkabir Publications. [In Persian].